

Zelfsturing & Profit in de Noordelijke Friese Wouden

Projectbeschrijving en overzicht van publicaties

Gerard van Drooge (Projecten LTO Noord) en Alwin Gerritsen (Alterra, Wageningen UR), december 2010

1. Inleiding

Het Innovatief Praktijkproject 'Zelfsturing & Profit Noordelijke Friese Wouden'¹ liep van 1 januari 2008 t/m 31 december 2010 en richtte zich op de verwaarding van het gebied met haar kwaliteiten en op het realiseren van een passend (zelf)sturingsarrangement. Het project volgde op de aanname dat in het Nationaal Landschap De Noordelijke Friese Wouden een transitieproces plaatsvindt vanuit de agrarische sector. De agrarische sector speelt in toenemende mate een leidende rol in het verbeteren van de milieukwaliteit en de natuur- en landschapswaarden in de Noordelijke Friese Wouden. Belangrijke aanjager van dit proces was en is de Vereniging Noardlike Fryske Wâlden, de koepelorganisatie van zes agrarische natuurverenigingen in het gebied. De aanwijzing van het gebied tot Nationaal Landschap bevestigt de prominente rol van de agrarische sector in dit proces. In de voorbereiding van dit project tekende zich de behoefte af bij de betrokken overheden en de Vereniging NFW om de tot dan toe overheersende agrarische invalshoek te verbreden. Om iets voor het hele gebied te kunnen betekenen en om draagvlak voor de agrarische sector te behouden en te versterken bleek het belangrijk om de banden met niet-agrarische partijen aan te halen, verbindingen te leggen met andere sociaal-economische actoren om meerwaarde voor de regio te bewerkstelligen en daarbij een passende vorm van zelfsturing te verkennen, waarbij naast de Vereniging NFW ook andere actoren betrokken zijn. Het transitieproces richtte zich naast het versterken van de agrarische sector als drager van het Nationaal Landschap De Noordelijke Friese Wouden steeds meer op het versterken van een vitaal en duurzaam platteland. Hierbij stond het verwaarden van het gebied op basis van de 3 P's van duurzame ontwikkeling (People, Planet & Profit) centraal, met aandacht voor cultuurhistorische achtergrond van het gebied, de sociaal-economische cohesie, de gebiedsgerichte aanpak in het beheren van de milieukwaliteit en biodiversiteit, en de bij het gebied passende economische activiteiten.

Leeswijzer

Deze rapportage dient als introductie tot de vele rapportages die geschreven zijn in het project Zelfsturing & Profit in de Noordelijke Friese Wouden (2008-2010). Eerst worden doelstellingen geschetst en wordt ingegaan op de organisatie van het project. Daarna worden achtergronden bij fase 1 geschetst en worden alle rapportages genoemd. Vervolgens gebeurt dit ook voor fase 2. De rapportage eindigt met een groslijst van alle publicaties. Om meer te weten te komen over de inhoud van de resultaten en van er in de verschillende deelactiviteiten is gebeurd, wordt verwezen naar de betreffende rapportages.

Een aanname bij het project was dat zelfsturing voor agrariërs en hun organisaties een voorwaarde is voor het duurzaam verwaarden van de Noordelijke Friese Wouden. Samen met andere actoren in gebied wilde de Vereniging NFW een passend sturingsarrangement

¹ Dit project werd ook wel IP2 genoemd, omdat het een ander project van dezelfde naam opvolgde (Transforum, 2007).

ontwikkelen om het gebied mede in samenhang met het Nationaal Landschap de Noordelijke Friese Wouden op gebiedseigen wijze te 'verwaarden'.

2. Doelstellingen van het project

De volgende doelstellingen waren geformuleerd in het projectplan:

- 1. Het verwaarden van het gebied De Noordelijke Friese Wouden op basis van People, Planet en Profit.*
- 2. Het gezamenlijk met de streek verkennen en ontwikkelen van een passend sturingsarrangement voor de Noordelijke Friese Wouden.*

Het project beoogde bij te dragen aan deze doelstellingen door te identificeren welke productmarktcombinaties (publiek en privaat) voor profit en voor zelfsturing in ontwikkeling gebracht zouden moeten worden en dit ook daadwerkelijk in gang te zetten. Hierbij werd nadrukkelijk aangesloten op wat al plaatsvond in het gebied en op waar de energie zat in het gebied.

3. Organisatie

Het project is deels gefinancierd door Transforum. De volgende gebiedspartijen, allen vertegenwoordigd in de Stuurgroep NL De Noordelijke Friese Wouden, financierden en steunden het project ook: Provincie Fryslân, LTO Noord, gemeente Achtkarspelen, gemeente Tytsjerksteradiel, gemeente Dantumadeel, gemeente Smallingerland, gemeente Kollumerland, Wetterskip Fryslân en de Vereniging Noordelijke Friese Wouden. Wageningen UR (Alterra² en de leerstoelgroepen Bestuurskunde en Rurale Sociologie), Rijksuniversiteit Groningen en het Athena Instituut van de Vrije Universiteit Amsterdam financierden hun inbreng deels uit een eigen bijdrage.

Het project werd aangestuurd door het projectteam. Hier zaten vertegenwoordigers van de deelnemers in, maar wel de personen en rollen die in onderstaand kader toegelicht worden:

² Dit werd gefinancierd uit het Kennisbasis 1 programma en uit een helpdeskvraag binnen het cluster Vitaal Landelijke Gebied van het Beleidsondersteunend Onderzoek. Beide programma's werden gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

Rollen in projectteam

1. *Penvoerder en bestuurlijk coördinator: Douwe Hoogland (Vereniging Noordelijke Friese Wouden)*
 - § De bestuurlijk coördinator zorgde voor bestuurlijke afstemming met de Stuurgroep NL NFW ('samen verder komen')
 - § Verantwoordelijk voor de bestuurlijke randvoorwaarden voor het functioneren van de 'publiekmarktcombinaties (PMC's) en de borging van controle op afstand
 - § Voorzitter van het Projectteam

2. *Projectleider: Gerard van Drooge (Projecten LTO Noord)*
 - § Projectleiding en ondersteuning penvoerder
 - § Financiën en administratie

3. *Proces coördinator (alleen fase 2): Sylvia Koenders (Projecten LTO Noord)³*
 - § De aanjager hield het overzicht over de initiatieven rondom de verschillende publiekmarktcombinaties, stimuleerde deze , zorgde voor verbindingen tussen participanten en productmarktcombinaties en communiceerde actief met betrokkenen.

4. *Projectregisseur Transforum: Rik Eweg*
 - § Verbinding tussen Transforum en project
 - § Ondersteunen project door inbrengen kennis en ervaring Transforum
 - § Inbreng leerervaringen project in activiteiten Transforum

5. *Kennis coördinator: Alwin Gerritsen (Alterra – Wageningen UR)*
 - § Ondersteunen van proces coördinator
 - § Procesbewaking (focus op kennis)
 - § Identificeren en betrekken van kennisvragen en kennisaanbieders
 - § Aansturen en ondersteunen kennisaanbieders
 - § Ondersteunen bestuurlijk coördinator

6. *Coordinator overheden: Sjef van der Lubbe (Provincie Fryslân)*
 - *Contactpersoon tussen Projectteam en regionale en rijksoverheid*

7. *Coördinator Communicatie: Bianca Domhof (Projecten LTO Noord)*
 - § Coördineren communicatie activiteiten, waaronder nieuwsbrieven.

³ Van augustus 2009 tot en met december 2009 had Wybrand van der Wijk (Grontmij) deze rol op zich genomen. In 2010 nam Sylvia Koenders deze rol over.

8. *Proces Monitor: Sjaak Zwart en Hennie van der Wind (Rijksuniversiteit Groningen)*⁴
§ Analyseren en ondersteunen leerproces projectteam

De Stuurgroep NL Noordelijke Friese Wouden was de klankbordgroep voor het project en het projectteam. Leden van de Stuurgroep ondersteunden het project ook financieel en/of door inzet menskracht. Het project was opgeknipt in twee fasen: een verkenningsfase (fase 1) en een uitvoeringsfase (fase 2). Fase 1 liep in 2008 en fase 2 liep van 2009 t/m 2010.

4. Fase 1: verkenning potenties

4.1 Algemeen

Fase 1 was een verkennende fase . Het doel was om handelingsperspectieven te formuleren voor alle actoren in het gebied de Noordelijke Friese Wouden om te komen tot een betere 'verwaarding' van het gebied en een passend sturingsarrangement. Om dit te kunnen doen werden de onderzoekers aangestuurd door het projectteam. De werkzaamheden waren opgedeeld in twee sporen:

1. Passende sturingsarrangementen; en
2. Profit en verwaarding.

Er waren ook werkzaamheden die voor beide sporen relevant waren: procesmonitoring (Amstel en Brink, 2008), analyse streekplan (Gerritsen, 2008) en de analyse over de sporen heen die vertaald is de koepelnotitie (Gerritsen, Strijker, Termeer en Wiskerke, 2008).

Rapportages

- Amstel, M. van en J. Brink, 2008. *Notitie monitoring Zelfsturing & Profit in de Noardlike Fryske Wâlden.*
- Gerritsen, A.L., D. Strijker, C.J.A.M. Termeer en H. Wiskerke, 2008. *Koepelnotie fase 1 Zelfsturing en Profit in de Noardlike Fryske Wâlden.*
- Gerritsen, A.L., 2008. *Analyse Streekplan Provincie Fryslân voor zelfsturing en profit Noordelijke Friese Wouden.*

4.2 Passend sturingsarrangement

De volgende centrale kennisvragen zijn gehanteerd om vorm te kunnen geven aan de totstandkoming van een passend sturingsarrangement:

1. Welke vormen van zelfsturing en zelfregulering kunnen onderscheiden worden?
2. Onder welke condities is zelfsturing succesvol en onder welke condities niet.
3. Waartoe (doelen) en voor wie (actoren) kan zelfsturing in het gebied van de Noordelijke Friese Wouden belangrijk zijn?

⁴ Vanaf januari 2010. Voor die tijd waren er opvolgend procesmonitors van het Athena Instituut van de Vrije Universiteit Amsterdam actief: Mariëtte van Amstel, Janneke Brink en Volkert Beekman

4. Gezien het bovenstaande, de geschiedenis en de opgave voor de Noordelijke Friese Wouden: Welke vormen van zelfsturing achten we kansrijk zijn voor de Noordelijke Friese Wouden en onder welke randvoorwaarden?
5. Hoe kan het proces eruit zien om op korte termijn tot een zinvolle en realiseerbare vorm van zelfsturing te komen:
 - a. Welke onderwerpen moeten wanneer aan de orde komen?
 - b. Wie moeten daarbij betrokken zijn en op welke manier? (Welke rol past bij de Vereniging Noordelijke Friese Wouden? Dit mede in het licht van een verbrede economische ontwikkeling. Is het verbreden van de vereniging door het opnemen van andere gebiedspartners, dan agrariërs wenselijk of niet?

Deze vragen zijn beantwoord via twee onderzoekssporen:

1. Een literatuurstudie naar zelfsturing en zelfregulering; en
2. Een interviewronde met gebiedsactoren.

Rapportages

- Gerritsen, A.L. en C.J.A.M. Termeer, 2008. *Zelfsturing en zelfregulering in de Noordelijke Friese Wouden- condities en ontwerpprincipes.*
- Termeer, C.J.A.M. en A.L. Gerritsen, 2008. *Zelfsturing en Profit Noordelijke Friese Wouden: analyse van zelfsturing in het gebied.*

4.3 Profit en verwaarding gebied

De volgende kennisvragen zijn gehanteerd voor het deel van het project wat zich richtte op profit en verwaarding van het gebied:

1. Hoe is de wisselwerking tussen landbouw en agrarisch landschap enerzijds, en andere economische dragers (waaronder in het bijzonder de residentiële functie) en behoeften en mogelijke bijdragen van burgers anderzijds?
2. Hoe kunnen de verbindingen tussen (nu gescheiden) beleidsterreinen van milieu, natuur & landschap, economie, zorg en sociale zaken versterkt worden? Hoe zijn de netwerken in en rond de Vereniging NFW (niet-agrarische bewoners, organisaties, instellingen, recreanten, stedelingen) te verbreden, en welke arrangementen passen daarbij? Hoe kunnen agrarische en niet-agrarische actoren effectiever samenwerken (gericht op beider voordeel)?
3. Is het mogelijk om nieuwe lokale en regionale potenties te ontwikkelen (lokale producten, private en publieke diensten, gecertificeerde bedrijfssystemen, hogere melkqualiteit, regiobranding)? Welke toegevoegde waarde is er vanuit het Nationaal Landschap De Noordelijke Friese Wouden in de regio te realiseren? Wat kunnen we hiervoor leren uit andere gebieden in Nederland en Europa?

Deze vragen zijn beantwoord via vier onderzoekssporen:

1. Verkennen van sociaal-economische potenties in het gebied, uit analyse beschikbare

- informatie;
2. Interviewronde met gebiedsactoren;
 3. Studie doelstellingen en maatregelen Europees en nationaal plattelandsbeleid;
 4. Catalogus inspirerende voorbeelden andere gebieden in Nederland en Europa.

Rapportages

- Wiskerke, H. en P. Derkzen, 2008. *Europees en nationaal plattelandsbeleid – een beknopte uiteenzetting over doelstellingen en maatregelen.*
- Gerritsen, A.L., 2008. *Ontwikkelingsrichtingen profit in de Noordelijke Friese Wouden: ideeën uit interviews.*
- Boersma, L. en D. Strijker, 2009. *Zelfsturing en profit in de Noordelijke Friese Wouden: een sociaal-economische schets van het gebied.*
- Swagemakers, P. en H. Wiskerke, 2008. *Zelfsturing en profit in de Noordelijke Friese Wouden: catalogus van inspirerende voorbeelden.*

5. Fase 2: implementatie veelbelovende productmarktcombinaties

5.1 Algemeen

Fase 2 begon in 2009 na een periode waarin de resultaten van fase 1 omgewerkt werden tot een werkplan. Er is toen vastgesteld door de Stuurgroep NL De Noordelijke Friese Wouden dat er voldoende toegevoegde waarde was om fase 2 uit te voeren. De volgende punten werden daarbij door het projectteam onderscheiden en door Transforum en de leden van de Stuurgroep Noordelijke Friese Wouden onderschreven:

- Het project helpt mee om bestaande ambities van de Stuurgroep (zie Werkprogramma De Noordelijke Fryske Wâlden, versie april 2005) te realiseren;
- Het project biedt een werkomgeving waarin op een vernieuwende en inspirerende manier thema's opgepakt en gerealiseerd kunnen worden, waar tot nu toe onvoldoende resultaat mee geboekt is of waar partijen nog niet aan toe gekomen zijn;
- Het project biedt de mogelijkheid om voor relatief weinig geld gebruik te maken van hoogwaardige kennis uit een breed scala van kennisinstellingen;
- Het project biedt de mogelijkheid om met betrokken partijen mee te denken over de gewenste vormen van organisatie en sturing van gebiedsontwikkelingen;
- Het project biedt inzicht in het economisch perspectief van het Nationaal Landschap.

In fase 2 stond de ontwikkeling van productmarktcombinaties centraal, maar er waren ook een aantal doelen die niet binnen de afzonderlijke PMC's ontwikkeld konden worden:

- Een gebiedsdekkend concept voor effectieve zelfsturing;
- Een beschrijving van de totale propositie voor de Noordelijke Friese Wouden;
- Verkrijgen en verspreiden van kennis en inzichten in het proces en de resultaten van gebiedsontwikkeling en zelfsturing, waartoe een aantal activiteiten nodig zijn:

- Opstellen en uitvoeren van een communicatieplan;
- Opstellen en uitvoeren van Plan van Aanpak Monitoring & Reflectie om inzicht te krijgen in het proces van gebiedsontwikkeling en zelfsturing;
- Participatie in landelijke – en EU-netwerken op gebied van zelfsturing, plattelandsontwikkeling en regionale economie ten behoeve van kennis – en ervaringsuitwisseling;
- Organisatie van één of meerdere studiereizen in kader van kennisuitwisseling, inspiratie en teambuilding;
- Organisatie slotbijeenkomst Zelfsturing & Profit ter afronding en evaluatie van het project.

Rapportages

- Oostindië, H., 2010. *Naar één Business Model voor de Noordelijke Friese Wouden*
- Windt van der, H.J. en Swart, J.A.A., 2010. Evaluatie fase 2 van Project Zelfsturing en Profit in de Noordelijke Friese Wouden, Science & Society Group, Rijksuniversiteit Groningen
- *Termeer, C.J.A.M., R. Werkman en A.L. Gerritsen, 2009. Zelfsturing en de Noordelijke Friese Wouden.*

5.2 Productmarktcombinaties

Voor de activiteiten die niet hierboven genoemd zijn, was het centrale doel in fase 2 om direct bij te dragen aan de realisatie van de meest kansrijke gebiedsspecifieke product-markt combinaties (PMC's). In de overgangperiode na fase 1 zijn een aantal kansrijke thema's geselecteerd op basis van de aanbevelingen uit fase 1 en door het Projectteam geprioriteerd. De volgende criteria werden gebruikt om tot een keuze te komen:

- Commitment & passie in gebied (wie wil in welke PMC investeren?)
- Innovatief karakter zoals ingeschat door projectteam
- Rendement voor het gebied (gebaseerd op People, Planet en Profit)
- Haalbaarheid binnen looptijd van het project
- Aanwezigheid van een bestuurlijke component

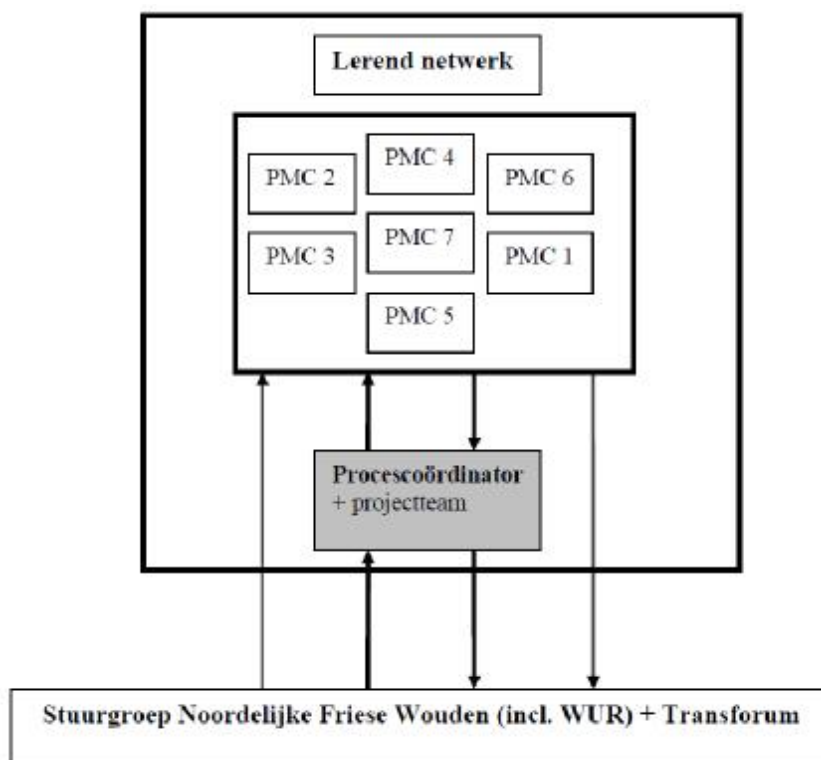
Een PMC groep is als volgt beschreven:

- Een PMC is een groep mensen die samen een opgave voor het gebied uitwerken zodat dat er vervolgens tot uitvoering gekomen kan worden;
- Elk PMC-team zal een businesscase⁵ (PPP) opleveren;

⁵ De term businesscase moet verstaan worden als een plan van aanpak, waarbij het wel nadrukkelijk de bedoeling was om concrete investeringen in het gebied te realiseren en de ambitie bestond om hier ondernemers een centrale plaats in te geven. In sommige PMC's is de aandacht meer uitgegaan naar publieke investeringen, in andere gevallen ging het wel degelijk om private partijen.

- Uitvoerders staan bij een succesvol investeringsplan 'in de startblokken' om tot uitvoering over te gaan;
- Een PMC is een thema dat een impuls geeft aan de bestaande activiteiten van de themagroepen in de Noordelijke Friese Wouden en soms ook bijdraagt aan het ondernemen van nieuwe activiteiten;
- Een PMC-team zal aandacht besteden aan de passende organisatie- en sturingsvorm van de businessplannen.

Per PMC werd op basis van commitment en persoonlijke kwaliteiten een team gevormd en een trekker geïdentificeerd. Per PMC werd een werkbudget vastgesteld voor organisatiekosten en de input van kennis. Medewerkers van kennisinstellingen werden geselecteerd om deel uit te maken van de PMC-teams. Hun rol was om op te treden als kennisintermediairs waarbij zij enerzijds kennis proactief inbrachten in discussies en anderzijds kennisvragen identificeerden en uitzetten. Door het projectteam werden momenten gecreëerd waar leerervaringen uit de PMC-teams werden gedeeld en besproken met het bredere netwerk. Hiermee zou het project als een lerend netwerk moeten functioneren. Dit werd nodig geacht om effectiever en efficiënter te kunnen werken dan wanneer er geen interactie tussen de groepen zou plaatsvinden. Hierbij was de afstemming met de Stuurgroep NL De Noordelijke Friese Wouden en de daaraan verbonden themagroepen ook van groot belang. De bestuurlijk coördinator, de procescoördinator, de projectleider en de kenniscoördinator verzorgden de PMC overstijgende communicatie en speelden een actieve rol in de totstandkoming en de bemensing van de PMC-teams. De beoogde structuur van fase 2 kan als volgt gevisualiseerd worden:

Als PMC's zijn opgepakt:

	PMC	Beschrijving
1.	Regiobranding	Uniforme promotie gebied NFW
2.	Energie uit Hout	Vermarkten van kap- en snoeihout NFW
3.	Pilot SAN 2010	Regionale verantwoordelijkheid binnen subsidiestelsel natuur- en landschapsbeheer met speciale aandacht voor ruimte binnen Europese regels
4.	Ontwikkeling landbouw en landschap	Bedrijfsontwikkeling met behoud van kernkwaliteiten Nationaal Landschap, met bijzondere aandacht voor de Landschapsvisie en de Uniformering van het gemeentelijk natuur- en landschapsbeleid
5.	Verankering Alternatief Spoor	Verankering kringloopboeren in beleid
6.	Meer uit Melk	Vermarkten van melkstroom uit NFW
7.	Schoon water door zelfsturing	Monitoring waterkwaliteit met behulp van een biomaatlat

Elke PMC heeft een brochure opgeleverd met daarin in het kort wat de resultaten van de activiteiten van de PMC waren. Meestal in de vorm van een businesscase. Bovendien zijn achtergrondrapportages geschreven met daarin vooral aandacht voor de wetenschappelijke verantwoording.

1. Regiobranding

In 2009 startte de PMC, waarbij aangesloten werd op het initiatief van de regio Zuidoost Friesland. Tegelijkertijd speelde in Noordoost Friesland een initiatief in het kader van de samenwerking tussen 4 gemeentes, waarin regiobranding ook een speerpunt was. Er is uiteindelijk aangehaakt bij het initiatief van de regio Noordoost Friesland. Doel van de Vereniging Noordelijke Friese Wouden, ondernemers en publieke organisaties in het gebied was samen een regiomarketingstrategie te ontwikkelen voor toerisme, waarbij een beeldmerk een grote rol speelt. Betrokken waren:

- Frederieke van der Lijn (Gemeente Achterspelen)
- Geesje Duursma (horeca-)ondernemer in Burgum
- Jan Willem Zwart (Directeur Kruidhof, Buitenpost)
- Douwe Hoogland, voorzitter Vereniging NFW
- Erica Krikke, Provincie Fryslân
- Gerard van Drooge, Projecten LTO Noord
- Bianca Domhof, Projecten LTO Noord
- Henk Oostindië, Wageningen UR (leerstoelgroep Rurale Sociologie)

Rapportages

- Lijn, F. van der en Domhof, B., 2010. *Regiobranding*. Brochure NFW.

2. Energie uit hout

Centraal in de PMC Energie uit Hout is dat het hout dat vrij komt uit het beheer van de landschapselementen als van oudsher weer een gebruiksfunctie krijgt. Doelen hierbij zijn:

- Regionale werkgelegenheid (loonwerk, productie & distributie houtpellets)
- Impuls kwaliteit landschapsonderhoud (verbetering biodiversiteit)
- Regionale energievoorziening
- Bijdrage aan regionale CO2-doelstelling
- Bijdrage aan betaalbaar landschapsonderhoud
- Bijdrage aantrekkingskracht van de regio

Er is een praktijkproef uitgevoerd waarin aandacht was voor het organiseren van de houtstroom uit het landschap. Hierbij werd gekeken naar efficiënte manieren voor het rooien van boomwallen. Getracht wordt partijen te betrekken die al in de regio actief zijn. In de businesscase staat uitvoerbaarheid en optimalisering van oogst en verwerking centraal.

De PMC werd getrokken door:

- Simon Feenstra (Feeters BV) en Eddie ter Braack (Projecten LTO Noord)

Overige betrokkenen waren:

- Wim Oosterhuis (Gemeente Dantumadiel)
- Harry van der Velde (Gemeente Achtkarspelen)
- Frank Kwant (Gemeente Tytsjerkstradiel)
- Henk de Bruijn (Gemeente Kollumerland)
- Frank van der Haak (Gemeente Smallingerland)
- R. Kram & A. Bergsma (Afvalverwerking Omrin)
- J. Ufkes (Ufkes Greentec)
- G. Benedictus (NFW)
- J. Meijer (Landschapsbeheer Friesland)

Rapportages

- Drooge, G. van en Feenstra, S., 2010. *Energie uit Hout*. Brochure NFW.

3. Pilot SAN 2010

Door de Tweede Kamerleden Jacobi (PvdA) en Atsma (CDA) is op 15 oktober 2007 bij de LNV-begrotingsbehandeling 2008 een motie ingediend. In de motie is verzocht om de Noordelijke Friese Wouden aan te wijzen als pilotgebied voor zelfsturing. In de NFW leeft al langer de wens om de uitvoering en controle van de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer te verbeteren. De motie was voor de Stuurgroep NL NFW de aanleiding om een pilot te starten onder regie van de provincie Fryslân. Omdat er landelijk werd gewerkt aan

Omvorming Programma Beheer, wilden de betrokken partijen de pilot in de NFW hiervoor benutten. De pilot was opgedeeld in 3 deelprojecten:

1. het ontwerpen en testen van een nieuwe aanvraagssystematiek die gebaseerd is op GIS,
2. het testen van certificeringseisen/systeem zoals dat ontwerpen zou worden voor agrarische natuurverenigingen, terreinbeherende organisaties e.d.,
3. het testen van controle-op-controle zoals dat voorgesteld zou worden voor gecertificeerde organisaties.

De deelprojecten 2 en 3 konden maar beperkt opgepakt worden. Enerzijds omdat heel veel metingen nodig waren voor de nieuwe aanvraagssystematiek. Anderzijds kwamen er uit Den Haag signalen dat controle op controle niet zou mogen van de Europese Commissie omdat volgens Europese regels een gecertificeerde agrarische natuurvereniging niet de plaats van individuele ondernemers in zou kunnen nemen in het maken van afspraken met bevoegde gezagen. In het gebied bleef echter wel de ambitie bestaan om door te gaan met ideeën voor controle op controle; mede om tot minder uitvoeringsproblemen binnen het vergoedingstelsel voor natuur- en landschapsbeheer te komen. Daarom werd besloten om een kennisvraag uit te zetten via Alterra en de Leerstoelgroep Bestuurskunde. Deze kennisvraag zou aan moeten sluiten op de PMC's Verankering Alternatief Spoor en Schoon Water door Zelfsturing. De volgende kennisvragen werden opgesteld:

1. Welke kansen zien diverse Nederlandse en Europese partijen in het nieuwe gemeenschappelijke landbouwbeleid (GLB) in het algemeen en voor de financiering van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer in het bijzonder? Welke configuraties (groepen van partijen die dezelfde opvattingen hebben en intensieve relaties met elkaar onderhouden) zijn hierin in te onderscheiden en welke invloed oefenen zij uit?
2. Onder welke condities zouden organisatorische arrangementen in natuur- en landschapsbeheer, en dan met name ook controle op afstand, passen binnen de regels van de Europese Unie?
3. Hoe zou het voor Europa interessant kunnen worden gemaakt om de ambities van de Noordelijke Friese Wouden dichterbij te brengen?

Betrokken waren:

- Sjef van der Lubbe (Provincie Fryslân)
- Douwe Hoogland (Voorzitter Vereniging Noordelijke Friese Wouden)
- Katrien Termeer (Leerstoelgroep bestuurskunde Wageningen Universiteit)
- Alwin Gerritsen (Alterra – Wageningen UR)
- Pieter Zwaan (Leerstoelgroep bestuurskunde Wageningen Universiteit)
- Ingrid Coninx (Alterra – Wageningen UR)
- Renate Werkman (Leerstoelgroep bestuurskunde Wageningen Universiteit)
- Alma van der Linde (DLG)

Rapportages

- Zwaan, P. Termeer, C.J.A.M., Coninx, I., en Gerritsen, A.L. 2010. *Controle op afstand*. Brochure NFW.
- Zwaan, P. Termeer, C.J.A.M., Coninx, I. en Gerritsen, A.L., 2010. 'Brussel' op afstand? Een verkenning naar *de mogelijkheden voor maatschappelijke diensten en ruimte voor zelfsturing bij agrarisch natuurbeheer in de Europese context*.

4. Ontwikkeling landbouw en landschap

Het Nationaal Landschap De Noordelijke Friese Wouden is in het verleden gevormd door de landbouw en wordt in stand gehouden door de landbouw. In tegenstelling tot in andere gebieden in Nederland is er hier niet voor gekozen om landschapselementen grootschalig te verwijderen, maar om *met* dit landschap te werken. Dat wil niet zeggen dat de schaalvergrotingstrend in de landbouw voorbij gaat aan de Noordelijke Friese Wouden. Het gebied wil een transitie doormaken richting een gebied waar profit en landschapskwaliteiten hand in hand gaan. Dat dit op een innovatieve manier gebeurt blijkt uit de recent toegekende status als experimenteergebied voor het toekomstige Europese landbouwbeleid. De centrale vraag was hoe het voor de agrarische sector in de Noordelijke Friese Wouden mogelijk om te groeien zonder het kleinschalige landschap en de natuur in kwaliteit te verminderen? Hierbij zijn drie sporen bewandeld:

1. Een verkenning van grootschalige bedrijfssystemen die kunnen passen in het kleinschalige landschap van de Noordelijke Friese Wouden.
2. Een verkenning van mogelijkheden in het bestemmingsplan om met natuur- en landschapselementen om te gaan.
3. Een verkenning van soorten gebiedscommissies die zelfsturing in natuur- en landschapsbeheer vorm kan geven.

Deze sporen zijn nadrukkelijk bedoeld om nader invulling te geven aan de Landschapsvisie die in 2009 opgesteld is door Bosch Slabbers Landschapsarchitecten en aan de ambitie om een singel- en dykswallencommissie in te voeren die sturing zou geven aan het compenseren van verlies van landschapselementen door herstel en ontwikkeling elders.

Betrokken waren:

- Ingrid Coninx (Alterra- Wageningen UR)
- Jaap Dijkstra (Projecten LTO Noord)
- Paul Galama (Wageningen Lifestock Research)
- Douwe Hoogland (Vereniging Noordelijke Friese Wouden)
- Paul Kersten (Alterra-Wageningen UR)
- Marcel Pleijte (Alterra-Wageningen UR)
- Frank Kwant (Gemeente Tytskerkstradiel)
- Douwe Klijnstra (Gemeente Dantumadiel)
- Dick Zeinstra (melkveehouder NFW)
- Kees Broersma (melkveehouder NFW)

- Henk van der Boon (melkveehouder NFW)

Rapportages

- Galama, P. en Dijkstra, J. 2010. *Inpassing landbouw in het landschap. Brochure NFW.*
- Galama, P., 2010. *Schaalvergroting in kleinschalig landschap. Innovatieve bedrijfsontwikkeling melkveehouderij in de Noordelijke Friese Wouden. Rapport 412. Wageningen Livestock Research, Wageningen UR.*
- Kersten, P.H., en M. Pleijte 2010. *Natuur en landschap in bestemmingsplannen. Brochure NFW.*
- Kersten, P.H. en Pleijte, M., 2010. *Het mogelijk bestemmen van natuur en landschap in bestemmingsplannen. Alterra, Wageningen UR.*
- Pleijte, M. en Kersten, P.H. (2010). *Singel- en Dykswallencommissie in de Noordelijke Friese Wouden, Alterra- Wageningen UR.*
- Pleijte, M. en Kersten P.H., 2010. Singel- en dykswallencommissie. Brochure NFW.

5. Verankering Alternatief Spoor

Kringloopboeren hanteren in de Noordelijke Friese Wouden een bedrijfsvorm voor melkveehouderij waarbij landschap, milieu, dierenwelzijn en diergezondheid in verhouding tot elkaar staan. De kringloopgedachte gaat verder, ook weidegang en ammoniakproblematiek maken er onderdeel van uit. De zode minder beschadigen, minder eiwit en meer structuurrijk voeren. In augustus moet de kringloopgedachte gedefinieerd zijn. Binnen de Noordelijke Friese Wouden en daarbuiten zijn kringloopboeren van mening dat ze meer ruimte in de huidige wet- en regelgeving moeten krijgen. Ruimte voor een eigen route met dezelfde, zo niet betere duurzaamheidsresultaten. In dit licht zouden andere vormen van mest aanwenden opnieuw bekeken moeten worden. Om hier ruimte voor te bieden is het van belang om helder te krijgen wat in het gebied bedoeld wordt en met kringlooplandbouw en wat men dus voorstelt. Dat is wat in deze PMC opgepakt is. Aan de orde kwamen de vragen:

- Wat is kringlooplandbouw in de praktijk,
- Hoe geven boeren het vorm en vanuit welke basisprincipes? Welke waarden worden er gecreëerd?
- Wat zegt de wetenschap tot nu toe over kringlooplandbouw en welk onderzoek is er wellicht nog nodig?
- Hoe kan management van kringloopboeren onder ondernemers worden gestimuleerd?
- Wat komen kringloopboeren tegen in de praktijk van regelgeving?
- Onder welke condities zouden kringloopboeren ruimte kunnen krijgen binnen de regels van de Nederlandse overheid en de Europese Unie? Wat is hiervoor nodig? (aansluiting bij PMC 3)

Betrokken waren:

- Folkert Algra (Vereniging NFW),
- Hantsje Andela (VBBM),
- Kors den Hartog (VBBM),
- Dictus Hoeksma(Vereniging NFW),
- Douwe Hoogland (Vereniging NFW),
- Marian Stuiver (Alterra-Wageningen UR),
- Frank Verhoeven (Boerenverstand Consultancy).

Rapportages

- Stuiver, M., Verhoeven, F., Algra, F., Andela, H., Hartog K. den, Hoeksma, en D, Hoogland, D. 2010. *Kringloopboeren*. Brochure NFW.
- Stuiver, M., en Verhoeven, F., 2010. *Kringloopboeren: op weg naar geborgde bedrijfsspecifieke milieuresultaten*.

6. Meer uit melk: Wâldmolke

Uitgangspunt van de PMC Meer uit Melk was dat de melkveehouderij en de melk in de Noordelijke Friese Wouden een aantal “unique selling points” hebben:

- Natuur & landschapswaarden (inclusief weidevogels);
- Status van Nationaal Landschap;
- Duurzame bedrijfsvoering ‘kringloopboeren’;
- Gezonde melk (hoog gehalte CLA en Omega-3);
- Kwaliteitsborging door middel van het ‘Woudencertificaat’;
- Wetenschappelijke onderbouwing door Wageningen UR en RUG.

De vaststelling van deze unieke kenmerken leidde tot de ambitie om te verkennen of en hoe melk uit de Noordelijke Friese Wouden apart in de markt gezet kan worden onder de noemer Wâldmolke. Andere redenen hiervoor waren:

- Lage opbrengstprijis rauwe melk;
- Kans om geld te verdienen met status Nationaal Landschap;
- Groeiende vraag naar streekproducten;
- Vraag naar duurzaamheid & gezondheid;
- Aanwezigheid van regionaal opererende supermarkketens;
- Groeiende belangstelling bij (melk)ketenpartijen voor gedifferentieerde melkstroom.

Betrokken waren:

- Gerard van Drooge (Projecten LTO Noord)
- Maurits Stevering (Taskforce Biologische Landbouw)
- Dick Zeinstra (melkveehouder NFW)
- Foppe Nijboer (melkveehouder NFW)
- Wopke Veenstra (melkveehouder NFW)

- Herman Miedema (melkveehouder Friesland-Campina)
- Gerrit Bargerbos (NFW)
- Stef Groot Nibbelink (VanHall-Larenstein)
- Anjo Elgersma (Plantenwetenschappen, Wageningen Universiteit)

Rapportages

- Drooge, G. van., 2010. *Meer uit melk*. Brochure NFW.

7. Schoon water door zelfsturing

De ambities met zelfsturing in de Noordelijke Friese Wouden waren tot nu toe vooral gericht op natuur en landschap en op milieu. De ambitie bestaat in principe ook voor het waterbeheer. Zelfsturing zou leiden tot schoon water en daarbij aansluiten op de Kaderrichtlijn Water. Als agrariërs zelf de resultaten van hun inspanningen moeten kunnen monitoren (omdat ook hierbij controle op controle uitgangspunt is), dan hebben ze ook behoefte aan een methode om dit te doen met een gebiedseigen meetlat: de biotoets. Met deze biotoets kunnen agrarische ondernemers, de leden van de schouwcommissies en andere geïnteresseerden de waterkwaliteit (voedselrijkdom) vaststellen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt naar grondsoort (zand, klei veen), zoute en zoete kwel, vegetatiekenmerken, troebelheid, type water (voedselarm, normaal en voedselrijk) en naar seizoen.

De volgende personen waren actief:

- Sjef van der Lubbe (Provincie Fryslân)
- Froukje Grijpstra (Wetterskip Fryslân)
- Kor Zwart (Alterra-Wageningen UR)
- Eddie Weeda (Alterra-Wageningen UR)
- Folkert Algra (melkveehouder NFW)
- Douwe Hoogland (NFW)
- Margriet de Heer (Friese Milieu Federatie)

Rapportages

- Zwart, K. 2010. *Biotoets schoon water*. Brochure NFW.
- Weeda, E.J. *Biotoets voor waterkwaliteit, Een botanische meetlat voor de Noordelijke Fryske Wâlden*, Alterra, 2011.
- Weeda, E.J. *Vanuit de rand gezien, Een Vegetatieonderzoek van sloten en wallen in het boerenland van de Noordelijke Friese Wouden*. Alterra-Document 5, Alterra, Wageningen, 2011

6. Terugblik op de resultaten

6.1 Zelfsturing

Het project begon met de wens om een grote stap te maken in de ambities voor zelfsturing die in de Noordelijke Friese Wouden spelen. Het lukte de vereniging om vrijstellingen te krijgen, waarbinnen ruimte ontstond voor eigen ideeën, maar niet om daadwerkelijk deze ruimte te formaliseren in arrangementen. Men vond de tijd rijp om eindelijk eens door te pakken. Daarbij realiseerden betrokkenen zich goed dat zelfsturing lastig is te realiseren vanwege bestaande regels en gewoontes. Ook komt zelfsturing alleen van de grond wanneer het voor betrokken ook profijt oplevert. Het zoeken naar arrangementen voor zelfsturing is dus altijd gekoppeld aan het creëren van waarden en profijt. Het doel van het zelfsturings traject was om te onderzoeken welke mogelijkheden voor zelfsturing kunnen en passend zijn binnen de ambities van de NFW en in de NFW geldende cultuur

In fase 1 van het project is literatuur over zelfsturing bestudeerd en zijn vele betrokkenen geïnterviewd. Op basis daarvan zijn potenties voor zelfsturing en condities waar aan voldaan moet worden vastgesteld en is een ontwikkelingspad neergezet. In plaats van over één gebiedsarrangement te spreken werd aanbevolen om per domein (landschapsbeheer, milieu, waterbeheer, regiobranding) een arrangement te ontwikkelen. De procesvoering om tot deze arrangementen te komen zou wel goed gecoördineerd moeten worden, zodat verschillende trajecten elkaar niet in de wielen zouden rijden en elkaar juist zouden versterken. Op basis van deze bevindingen ontstond een discussie over ambities met zelfsturing. Er is toen n notitie geschreven waarin aangegeven werd welke zaken geregeld zouden moeten worden bij verschillende ambitieniveaus. Hoe meer men via zelfsturing zou willen regelen, des te meer zou er te regelen en te organiseren zijn. Dit geldt ook voor de controle mechanismen binnen de agrarische gemeenschap van de Noordelijke Friese Wouden. Hiermee waren de contouren gereed om meer in de diepte naar specifieke vormen van zelfsturing te kijken.

In fase 2 was het onderwerp zelfsturing onderdeel van verschillende PMC's. Zo was er binnen de PMC PSAN 2010 een verkenning naar Europese barrières voor het idee om controle op boeren in het kader van PSAN 2010 via de vereniging NFW te laten doen die vervolgens door DLG gecontroleerd zou worden. Dit ligt moeilijk als er Europese gelden mee gemoeid zijn omdat Europa alleen boeren erkend als contractant. Er zijn wel mogelijkheden via een getrappt systeem, maar dat vergt veel formalisering en lijkt nauwelijks administratieve lastenverlichting met zich mee te brengen (Zwaan et al., 2010). Zelfsturing kwam ook terug bij een studie naar mogelijkheden voor de oprichting van een singel- en dykswallencommissie die zou moeten toezien op verevening in het natuur- en landschapsbeheer tussen agrarische bedrijven en in aanvulling op gemeentelijke bevoegdheden. Onderdelen van zelfsturing waren te vinden in de PMC kringloopboeren, waar echter vooral de propositie werd uitgewerkt en waarin aanzetten worden gedaan voor een implementatiestrategie voor gewenste zelfsturing.

In de PMC Schoon water door zelfsturing werd een tool ontwikkeld waarmee agrariërs zelf de waterkwaliteit zouden kunnen controleren. Zo hadden veel PMC's een relatie met zelfsturing. Het zijn allemaal manieren waarop mensen uit het gebied verantwoordelijkheden en bevoegdheden meer naar het gebied willen halen, waarbij men een eigen ontwikkelingsstrategie wil volgen die bijdraagt aan algemene beleidsdoelen op het gebied van natuur, landschap, water en milieu.

Het werk aan het thema zelfsturing heeft meer helderheid opgeleverd over wat betrokkenen uit het gebied in gang kunnen zetten om hun ambities voor zelfsturing dichterbij te brengen. Uit het werk is ook gebleken dat het bij het realiseren van zelfsturing van groot belang is om te kijken naar de aanwezigheid van condities naast de eigen doelen (Gerritsen en Termeer, 2008; Werkman, Termeer, Gerritsen en Stuiver, 2010). Als de juiste condities niet aanwezig zijn, zal zelfsturing moeilijk blijven en waarschijnlijk meer kosten dan opleveren. Het is dan nodig om eerst de condities te realiseren. Zo is vastgesteld dat hoewel de Europese Commissie nu nog weinig ruimte biedt voor zelfsturing er ruimte aan het ontstaan is bij de Europese Commissie om na te denken over minder administratieve druk op agrariërs in de verschillende Europese gebieden. Hierbij heeft men argumenten nodig waarom de ene Europese regio meer zelfsturing zou mogen hebben en een andere Europese regio niet. Dit is iets concreets wat opgepakt kan worden. Bij kringlooplandbouw speelt dat overheden helder willen hebben wat het precies behelst, voordat ze er structureel ruimte aan willen kunnen bieden. Daarom is dit binnen het project ook opgepakt (Zie Stuiver en Verhoeven, 2010).

Een discussiepunt is of het nu nodig is om zelfsturing een formele contractuele vorm te geven. Enerzijds is duidelijk dat dit meer rechtszekerheid biedt en dat dit minder losse eindjes overlaat. Het is waarschijnlijk ook noodzakelijk om door de Europese Commissie als partij te worden erkend. Anderzijds kan het willen formaliseren van zelfsturing ook leiden tot conflicten met overheden (Pleijte en Kersten, 2010). Informeel zijn er mogelijkheden die er formeel niet zijn. Dit wil niet zeggen dat het verstandig is om alles open te houden. Ook via informele sporen zijn er mogelijkheden via convenanten en bestuursuitspraken om tot stevig arrangement te komen. Uitgangspunt bij deze discussie is dat als alle condities voor zelfsturing in orde zijn dat het dan zeker aan te raden is om tot formalisering over te gaan. Als de condities niet op orde zijn, zal dit waarschijnlijk leiden tot zware administratieve lasten en conflicten.

6.2 Profit

Het tot waarde brengen van de kernkwaliteiten van de Noordelijke Friese Wouden heeft als een rode draad door het project heen gelopen. Ambities die in 2005 vastgelegd waren in het Werkprogramma Noardlike Fryske Wâlden (tot stand gekomen mede dankzij het 1^e IP-project van Transforum) moesten verzilverd worden. Deze ambities hadden betrekking op bestuurlijke vernieuwing, zelfsturing en het versterken van de regionale economie. De 1^e fase

van het project leverde een aantal thema's op met kansrijke initiatieven. Met deze initiatieven zijn in de 2^e fase de directe belanghebbenden (ondernemers, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en overheden) aan de slag gegaan om de kansrijke initiatieven uit te werken tot vermarktbaar producten en diensten. Uiteindelijk zijn 7 productmarktcombinaties aan de slag gegaan.

Per productmarktcombinatie zijn verschillende producten en diensten in verschillende stadia opgeleverd. Kort samengevat zien de resultaten er als volgt uit:

- Een businessmodel met bijbehorende praktijkproef voor het tot waarde brengen van hout uit landschapsonderhoud
- Een integrale en breed gedragen aanpak voor regiobranding in samenhang met de campagne Noordoost Friesland
- Een businessmodel voor de afzet van zuivelproducten uit de NFW via supermarktketens
- Agrarische bedrijfsmodellen voor inpassing van landbouw in het landschap
- Organisatiemodellen voor een Singel- en Dykswâldcommissie ten behoeve van het Bestemmingsplan Buitengebied
- Een modeltoets voor het vaststellen van de kwaliteit oppervlaktewater door en voor agrarische ondernemers
- Een verkenning van de ruimte voor zelfsturing bij agrarisch natuurbeheer in de Europese context
- Een model voor landelijke certificering van kringloopboeren op basis van kennis & ervaring uit de NFW

De profit is meer dan de som der delen. De profit zit niet alleen in de winst die uit de PMC te halen is voor de afzonderlijke (agrarische) ondernemers. De profit zit ook in de samenhang tussen de verschillende deelprojecten. De PMC's kunnen niet los van elkaar worden gezien, maar moeten vooral in onderlinge samenhang elkaar versterken.

Het verwaarden van de houtstroom uit het landschap (PMC Energie uit Hout) draagt bij aan het landschapsbeheer in de NFW, daarmee indirect ook aan de ontwikkelingsperspectieven voor duurzame melkveehouderij in een Nationaal Landschap ; een thema dat centraal staat in PMC Kringloopboeren. PMC energie uit Hout levert ook een bijdrage aan het positieve imago van de NFW als landschappelijk aantrekkelijk gebied. En dat is weer van belang voor de PMC Regiobranding, die zich vooral gericht heeft op de verdere toeristische ontwikkeling van de NFW. En zijn er meer kruisverbanden aan te geven tussen verschillende PMC's.

De grondgedachte is dat het noodzakelijk is om de projecten (PMC's) te verbinden om de bijzondere kwaliteiten van de NFW te behouden, te versterken en te verwaarden. Zo'n web van elkaar versterkende deelprojecten (PMC's) ontstaat niet vanzelf. De Vereniging NFW en de Stuurgroep NL NFW hebben een belangrijke rol gespeeld om dit in gang te zetten. Maar er blijven nog belangrijke uitdagingen liggen. De verwaarding zou een extra stimulans kunnen krijgen door het principe van verevening via een streekrekening en kwaliteitsborging via certificering.

6.3 Verbindend vermogen

Tot slot heeft de vereniging NFW middels dit project aan de regio kunnen laten zien, dat zij in staat is om als verbindende factor (in samenwerking met andere organisaties) de ambities uit het Werkprogramma te realiseren. Een grote verdienste waarmee in de streek veel goodwill (en dus profit) gekweekt is

Het is nu mede aan de streek (de ondernemers, de maatschappelijke organisaties en de lokale overheden) om de resultaten van het project Zelfsturing & Profit verder te verzilveren.

Overzicht rapportages

Fase 1

Amstel, M. van en J. Brink, 2008. *Notitie monitoring Zelfsturing & Profit in de Noardlike Fryske Wâlden*

Boersma, L. en D. Strijker, 2009. *Zelfsturing en profit in de Noordelijke Friese Wouden: een sociaal-economische schets van het gebied*

Gerritsen, A.L. en C.J.A.M. Termeer, 2008. *Zelfsturing en zelfregulering in de Noordelijke Friese Wouden- condities en ontwerpprincipes.*

Gerritsen, A.L., D. Strijker, C.J.A.M. Termeer en H. Wiskerke, 2008. *Koepelnotie fase 1 Zelfsturing en Profit in de Noardlike Fryske Wâlden*

Gerritsen, A.L., 2008. *Ontwikkelingsrichtingen profit in de Noordelijke Friese Wouden: ideeën uit interviews*

Gerritsen, A.L., 2008. *Analyse Streekplan Provincie Fryslân voor zelfsturing en profit Noordelijke Friese Wouden.*

Swagemakers, P. en H. Wiskerke, 2008. *Zelfsturing en profit in de Noordelijke Friese Wouden: catalogus van inspirerende voorbeelden*

Termeer, C.J.A.M. en A.L. Gerritsen, 2008. *Zelfsturing en Profit Noordelijke Friese Wouden: analyse van zelfsturing in het gebied.*

Wiskerke, H. en P. Derksen, 2008. *Europees en nationaal plattelandsbeleid – een beknopte uiteenzetting over doelstellingen en maatregelen.*

Fase 2

Drooge, G. van en Gerritsen, A.L., 2010. *Zelfsturing en profit in de Noordelijke Friese Wouden. Projectbeschrijving en overzicht van publicaties. Projecten LTO Noord en Alterra, Wageningen UR.*

Galama, P., 2010. *Schaalvergroting in kleinschalig landschap. Innovatieve bedrijfsontwikkeling melkveehouderij in de Noordelijke Friese Wouden. Wageningen Livestock Research, Wageningen UR.*

Kersten, P.H. en Pleijte, M., 2010. *Natuur en landschap in bestemmingsplannen*. Alterra, Wageningen UR.

Pleijte, M. en Kersten, P.H., 2010. *Singel- en Dykswallencommissie Noordelijke Friese Wouden*. Alterra, Wageningen UR.

Stuiver, M. en Verhoeven, F., 2010. *Kringloopboeren, op weg naar geborgde bedrijfsspecifieke milieuresultaten*, Alterra, Wageningen UR.

Termeer, C.J.A.M., Werkman, R. en Gerritsen, A.L., 2009. *Zelfsturing en de Noordelijke Friese Wouden*. SSG, Wageningen UR

Weeda, E.J., *Biotoets voor waterkwaliteit, een botanische meetlat voor de Noordlike Fryske Wâlden*, Alterra, 2011

Weeda, E.J., *Vanuit de rand gezien, een vegetatieonderzoek van sloten en wallen in het boerenland van de Noordelijke Friese Wouden*, Alterra-Document 5, Alterra, Wageningen, 2011

Windt van der, H.J. en. Swart, J.A.A., 2010. *Evaluatie fase 2 van Project Zelfsturing en Profit in de Noordelijke Friese Wouden*, Science & Society Group, Rijksuniversiteit Groningen

Zwaan, P., Coninx, I., Termeer, C.J.A.M. en Gerritsen, A.L., 2010. *'Brussel' op afstand? Een verkenning naar mogelijkheden voor maatschappelijke diensten en ruimte voor zelfsturing bij agrarisch natuurbeheer in de Europese context*. SSG, Wageningen UR.

BROCHURES

Drooge, G. van., 2010. *Meer uit melk*. Brochure NFW.

Drooge, G. van en Feenstra, S., 2010. *Energie uit Hout*. Brochure NFW.

Galama, P. en Dijkstra, J. 2010. *Inpassing landbouw in het landschap*. Brochure NFW.

Kersten, P.H. en M. Pleijte 2010. *Natuur en landschap in bestemmingsplannen*. Brochure NFW.

Lijn, F. van der en Domhof, B., 2010. *Regiobranding*. Brochure NFW.

Oostindië, H. en Eweg, R., 2010. *Businessmodel voor de Noordelijke Friese Wouden*. Map NFW

Pleijte, M. en Kersten P.H. 2010. Singel- en dykswallencommissie. Brochure NFW.

Stuiver, M., Verhoeven, F., Algra, F., Andela, H., Hartog K. den, Hoeksma en D, Hoogland, D., 2010. *Kringloopboeren*. Brochure NFW.

Zwaan, P. Termeer, C.J.A.M., Coninx, I. en Gerritsen, A.L. 2010. *Controle op afstand*. Brochure NFW.

Zwart, K. 2010. *Biotoets schoon water*. Brochure NFW.

Wetenschappelijke papers

Gerritsen, A.L., Stuiver, M., Termeer, C.J.A.M. and Werkman, R. (2010). *Knowledge Governance for Sustainable Rural Development. Exploring Potentials, Characteristics and Barriers in the Northern Frisian Woodlands*. Paper for the ERSCP-EMSU Conference 2010, Delft, The Netherlands.

Werkman, R., Termeer, C.J.A.M., Gerritsen, A.L., Stuiver, M. (2010). *We can do it better. Barriers to the integration of selfgovernance principles in existing governing practices in a Dutch initiative for community rural development*. Paper for the 23rd Annual Meeting of the Public Administration Theory Network, May 20-23, 2010 - Omaha, Nebraska.

Werkman, R., Termeer, C.J.A.M., Stuiver, M., Gerritsen, A.L. (2010). *Joint Learning and Institutional Change in the Northern Frisian Woodlands. Poster for the ISDA 2010 Conference: Innovation and Sustainable Development in Agriculture and Food.*

Overige relevante rapportages

Kool, A., Flier, S. van der, 2010. *Evaluation of sustainability performance of Transforum projects – Noordelijke Friese Wouden*. Blonk Milieudavies, Gouda

Ploeg, J.D. van der, D. Strijker, D., Hoofwijk, H., 2008. *Noordelijke Friese Wouden: leerervaringen*

Someren, T.C.R. van, Nijhoff, A.H.J. 2010. Northern Frisian Woods (2010) Nyenrode Business Universiteit

Sonneveld, M.P.W., Vos, J.A. De, Vries, W. De, Gies, E., Knotters, M., Kos, J., Roelsma, J., Bleeker, A., Hensen, A. and Frumeau, A. (2009a). *Meervoudige Milieu Monitoring voor Gebiedssturing: een case study voor de Noordelijke Friese Wouden*. Zoetermeer: Transforum.

Sonneveld, M.P.W., Bos, J.F.F.P., Schröder, J.J., Bleeker, A., Hensen, A., Frumau, A., Roelsma, J., Brus, D.J., Schouten, A.J., Bloem, J., Goede, R. de and Bouma, J. (2009b). *Effectiviteit van het Alternatieve Spoor in de Noordelijke Friese Wouden*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

TransForum '*Innovatief praktijkproject Noordelijke Friese Wouden*', Working Paper 6 (2007)